

महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे शिक्षण विषयक कार्य

निवेदिता प्रकाश निकम

nivedita.rp26@gmail.com

प्रस्तावना-

महाराष्ट्र हा पुरोगामी विचारसरणीचा राहिलेला आहे. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळी या सातत्याने होत राहिलेल्या आहे. सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीने समतेच्या चळवळी या ठिकाणी सातत्याने होत राहिलेल्या आहेत. अनेक समाजसुधारकांनी महाराष्ट्राच्या समाज सुधारण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले असले तरी महात्मा ज्योतिराव फुले स्थान हे अग्रस्थानी येते. सावित्रीबाई फुले महात्मा फुले फुले दांपत्य समाज सुधारण्याच्या दृष्टीने त्यांचे कार्य हे तात्कालीन परिस्थितीला शहर देण्याचे काम त्यांनी केले.

समतेच्या चळवळी या महाराष्ट्रात सुरू असताना शुद्र अतिशूद्र यांनी शिक्षण घ्यावे. शैक्षणिक प्रवाहात एकत्र माणसाचे महान कार्य महात्मा फुले यांनी केले आहे.

विद्ये विना मती गेली।

मती विना निती गेली॥

निती विना गती गेली।

गती विना वित्त गेले।।

वित्त विना शुद्र खचले।

एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले॥

फुले बहुजनांच्या मागासलेपणाचे मुख्य कारण शिक्षणाचा अभाव हे सांगतात. एवढेच नाही तर त्यांनी १९व्या शतकाच्या मध्यावरंच बारा वर्षांच्या आतील मुलामुलींना मोफत शिक्षण देण्यात यावी अशी मागणी केली होती. याचबरोबर, 'शिलसंवर्धन, सत्यनिष्ठा, नितीमत्ता, व्यवहारज्ञान यांवर शिक्षणात भर दिला पाहिजे'. यावरून आपल्याला हे समजते की त्यांनी केवळ घोकंपट्टी करायला लावणाऱ्या शिक्षणाचा पुरस्कार नाही केला तर शिक्षणाने माणूस घडला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता.

स्त्रियांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले. इथे त्यांनी केवळ बहुजनांच्या स्त्रियांचा विचार नाही केला. तर उच्चजातीय स्त्रियांनाही त्यांनी आसरा दिला. स्त्री कुठल्याही जाती समाजातील असो तीचे स्थान दुय्यमच असते असे त्यांचे मत होते. आपल्या पत्नी सावित्रीबाईंना शिकवून त्यांच्यामार्फत मुलीपर्यंत शिक्षणाची गंगा त्यांनी पोचवली. विधवा स्त्रियांच्या मुलांसाठी त्यांनी अनाथाश्रम सुरू केला. त्याला त्यांनी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' असे नाव दिले. त्यांनी विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला. त्यांच्या कार्यात त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी त्यांची आयुष्यभर साथ दिली. किंबहुना सावित्रीबाई फुलेंचे विचार आणि कार्य यांचा आढावा स्वतंत्ररित्या घ्यावा लागतो. पहिली भारतीय शिक्षिका आणि मुख्याध्यापिका म्हणून सारा देश त्यांना ओळखतो.

शेतकऱ्यांचे आसूड

महात्मा फुल्यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्यांना नेहमी वाचा फोडली. त्यासाठी त्यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हे पुस्तक लिहिले हे आपण जाणतोच. १९८५ साली स्थापन झालेल्या काँग्रेसवर त्यांनी ती संघटना शेतकरी आणि सामान्यजनांना सामावून घेत नाही म्हणून टिका केली. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी मुंबईत देशातील पहिली कामगार संघटना उभी केली. त्यामागे प्रेरणा फुल्यांची होती. फुलेंनी शेतकरी कामगार यांच्या हक्कांसाठी शेवटपर्यंत लढा दिला. महात्मा फुले हे असे समाजसुधारक होते ज्यांनी समाजाच्या सर्व क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा आसूड, सार्वजनिक सत्यधर्म, तृतीय रत्न, शिवाज महाराजांचा पोवाडा इ. साहित्य लिहिले. ते वाचले पाहिजे. त्यांच्या विचारांचा प्रसार महाराष्ट्रभर- भारतभर झाला पाहिजे.

दलीत

महात्मा फुलेंनी जातीव्यवस्थेवर सतत टीका केलेली दिसते. त्यांनी जातिव्यवस्थेचा निषेध केला. अस्पृश्यतेला विरोध केला. समाजाला काळीमा फासणाऱ्या यांसारख्या प्रथा संपवण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले. त्यासाठी अस्पृश्य समाजातील लोकांसाठी त्यांनी आपल्या घरातील हौद पाणी भरण्यासाठी खुला केला. अस्पृश्यतेवर टिका करताना त्यांनी वेदानांही लक्ष्य केले. अस्पृश्यता वेदांमधील आख्यायिकांमधूनच जन्माला आली. वेद चुकीच्या गोष्टी पसरवतात. असे ते म्हणत. तसेच अवतार कल्पनेवरही त्यांनी प्रचंड टिका केली. तसेच 'दलित' या शब्दाचा सर्वप्रथम वापर महात्मा फुल्यांनी केला.

स्त्री शिक्षणाचे आद्यजनक

महात्मा फुले यांना 'स्त्री शिक्षणाचे आद्यजनक' असे म्हंटले जाते. मुलींसाठी आणि मागासलेल्या समाजातील मुलांसाठी त्यांनी शाळा सुरू केल्या. स्त्री-पुरूष सर्वांना शिक्षण मिळावे असा त्यांचा आग्रह असे. त्यांच्या मते शिक्षण हा मुक्तीचा प्रमुख मार्ग आहे. शिक्षणाचे महत्व सांगताना ते म्हणतात.

शिक्षणहा जीवनाचा आधार

शिक्षण हा जीवनाचा आधार आहे. शिक्षणापासून आपण आपणास वेगळे करू शकत नाही. प्रत्येक व्यक्ती हा शिक्षण देणारा एक महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे. केवळ त्याच्याकडून आपण काय घ्यावे हे आपणास कळायला पाहिजे. शिक्षण ही जीवन जगण्याची गुरुकिल्ली आहे. जीवन म्हणजे काय? जीवन का जगावे, जीवन कसे जगावे, जीवनाची सार्थकता कशामध्ये आहे, जीवन पूर्ण कसे करावे. आपण जीवनातून काय घ्यावे व इतरांना काय द्यावे. या सर्व प्रश्नांची उत्तरे म्हणजे शिक्षण होय. म्हणूनच शिक्षणानेच सर्व काही होत आहे.

ग्रामीण भागातील मुलामुलींचे शिक्षण

बहुजन समाज ग्रामीण भागामध्ये राहत असल्याने, त्यांच्या शिक्षणाची म. फुले यांना अधिक काळजी वाटत असे. २ मार्च १८८८ मध्ये म. फुले म्हणाले होते की आपली बहुतांश जनता खेड्यात निवास करते. तेव्हा शासनाने ग्रामीण लोकांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवावे. राष्ट्रनिर्माणासाठी शुद्रांना शिक्षण – आपल्या देशात बहुजन समाज अजाण व अडाणी आहे. त्यांच्या उद्धारासाठी. शिक्षण हा एकमेव उपाय आहे. शुद्रांना शिक्षण देऊन सुशिक्षित केल्याशिवाय राष्ट्र बनू शकत नाही. ज्या देशात सामाजिक आणि आर्थिक गुलामी असते तेथे राष्ट्रवाद निर्माण होऊ शकत नाही. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली पाहिजे. यावर अधिक भर होता.

शिक्षण प्रणालीत आमूलाग्र बदल – म. फुले यांच्या मते आजची शिक्षण पद्धती ही बहुजन समाजाला शिक्षणपासून वंचित करणारी होती. तेव्हा शिक्षणप्रणाली बदलली पाहिजे यावर अधिक भर दिला गेला. केवळ कारकून वर्ग तयार करणा-या वर्गाची निर्मिती शिक्षणातून होऊ नये, तर मानवी जीवन जगण्यास सक्षम बनवणारे, उदद्योगी, जीवनोपयोगी शिक्षण देण्यात यावे.

पहिली मुलींची शाळा

३ ऑगस्ट १८४८ रोजी पुण्यातील बुधवार पेठ मधील भिडे यांच्या वाड्यात ज्योतीबांनी देशातील पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. स्वतंत्रपणे मुलींसाठी शाळा सुरू करणारे ज्योतीबा हे पहिले समाज सुधारक होते. मुलींच्या शाळेच्या स्थापण्याची प्रेरणा अहमदनगरच्या शाळेच्या शिक्षिका मिस फरार यांच्याकडून ज्योतीबांनी घेतली. ३ जुलै १८५१ रोजी महात्मा फुले यांनी बुधवार पेठ मध्ये अण्णासाहेब चिपळूणकरांच्या वाड्यात मुलींची दुसरी शाळा सुरू केली. १८ सप्टेंबर १८५१ रोजी पुण्यातील रास्ता पेठेत मुलींची तिसरी शाळा सुरू केली. १५ मार्च १८५२ रोजी वेताळ पेठ मध्ये मुलींची शाळा सुरू केली. महात्मा फुले यांनी सुरू केलेल्या शाळांमध्ये कोणाचे काम त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी केले. मुलींच्या शाळेबरोबरच अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी ही ज्योतीबांनी शाळा सुरू केल्या. त्यामुळे सनातनी लोक त्यांचे विरोधक बनले. ज्योतीबांच्या कार्यामुळे सनातनी लोकांनी त्यांना मारण्याकरिता शेंडे व कुंभार या मारेकऱ्यांना पाठविले होते परंतु ते नंतर फुले यांचे अनुयायी बनले. १८४३ मध्ये त्यांनी शेतकऱ्यांच्या आसूड हा ग्रंथ देऊन शेतकऱ्यांच्या दुःखास वाचा फोडली. याच ग्रंथात- विद्येविना मती गेली मतीविना नीती गेली नीतीविना गती गेली गतीविना वित्त गेले वित्ताविना शूद्र खचले इतके अनर्थ एका अविद्येने केले- या महत्त्वपूर्ण ओव्या ज्योतीबांनी शेतकऱ्यांचे आसूड या ग्रंथात लिहून शेतकऱ्यांना शिक्षणाचे महत्त्व समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुले नंतर मुंबई प्रांतात जगन्नाथ शंकर शेट यांनी मुलींची शाळा सुरू केली होती.

सत्यशोधकसमाज

२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी महात्मा जोतिबा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाजातील विषमता नष्ट करणे व तळागाळातील समाजापर्यंत शिक्षण पोहचवणे, हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली; तेव्हा स्त्री विभागाचे नेतृत्व सावित्रीबाई यांनी केले. सावित्रीबाई यांच्याबरोबर १९ स्त्रियांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य सुरू केले. महाराष्ट्रातील तळागाळापर्यंत ही चळवळ पोहोचली. छत्रपती शाहू महाराजांनी सत्यशोधक चळवळीस पाठिंबा दिला. 'सर्वसाक्षी जगत्पती । त्याला नकोच मध्यस्ती ॥' हे या समाजाचे घोषवाक्य होते. सत्यशोधक समाजाने गुलामगिरीविरुद्ध आवाज उठविला आणि सामाजिक न्यायाची व सामाजिक पुनर्रचनेची मागणी केली.

सार्वजनिक सत्यधर्म

'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा सत्यशोधक समाजाचा प्रमाण ग्रंथ मानला जातो. सत्यशोधक समाजाचे मुखपत्र म्हणून 'दीनबंधू' हे साप्ताहिक चालविले जात असे. संत तुकारामाच्या अभंगांचा जोतिबांचा गाढा अभ्यास होता. अभंगांच्या धर्तीवर त्यांनी अनेक 'अखंड' रचले. आपला 'गुलामगिरी' ग्रंथ अमेरिकेतील कृष्णवर्णीयांना त्यांनी समर्पित केला. 'अस्पृश्यांची कैफियत' हा महात्मा फुलेंचा अप्रकाशित ग्रंथ आहे. जोतिबा फुले यांच्या सामाजिक कार्याची दखल घेऊन जनतेने त्यांना मुंबईतील एका सभेत इ.स. १८८८ मध्ये 'महात्मा' ही उपाधी दिली. त्यामुळे जोतिबा फुले हे 'महात्मा फुले' या नावाने ओळखले जाऊ लागले.

स्कॉटिश कमिशनर

फुले यांच्या काळात ब्राम्हनेतर समाजाला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. गोविंदरावांनी इ. स. 1834 मध्ये ज्योतीबांना मराठी शाळेत घातले. परंतु फुले यांचे शाळेत जाणे काही उच्चवर्णीयांना आवडले नाही कारण शिक्षण हा केवळ आपलाच अधिकार आहे असे त्यांचे म्हणणे होते. अशाही परिस्थितीत महात्मा फुलेनी 1834 ते 1838 हे चार वर्षे कसेतरी आपले प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले. चौथे वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर काही कालावधिपर्यंत महात्मा फुलेंचे शिक्षण थांबले. इ. स. 1841 मध्ये वयाच्या 14 व्या वर्षी पुन्हा गोविंदरावांनी स्कॉटिश कमिशनर यांच्या ईंग्रजी शाळेत घातले.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे लेखन

1855 – 'तृतीय रत्न' नाटक (शुद्रांच्या स्थितीचे वर्णन).

1868 – 'ब्राम्हणांचे कसब'

1873 – 'गुलामगिरी' हा ग्रंथ अमेरिकेतील निग्रोंची मुक्त करणाऱ्या लोकांना अर्पण केला.

1873 – अस्पृश्यता निवारणाचा पहिला कायदा.

1 जानेवारी 1877 – 'दीनबंधू' मागासलेल्या दिनाच्या दुःखाला वाचा फोडणारे पहिले दैनिक महात्मा फुले यांच्या प्रेरणेने कृष्णाराव भालेकर यांनी सुरू केली.

1880 पासून लोखंडे दिन बंधुचे व्यवस्थापन सांभाळले.

1883 – शेतकऱ्यांचा आसूड हा ग्रंथ.

1885 – इशारा सत्सार "The Essence Of Truth" सार्वजनिक सत्यधर्म हा ग्रंथ त्यांच्या मृत्यूनंतर प्रकाशित झाला. या ग्रंथास विश्व कुटुंब वादाचा जाहीर नामा म्हणतात.

अस्पृश्यांची कैफियत.

शिवाजी महाराजांचा पोवाडा.

सारांश

एकंदरीत महात्मा ज्योतिराव फुले व सावित्रीबाई यांनी संबंध हयात ही स्त्री शिक्षण व समाज सुधारनेसाठी खर्च केले

संदर्भसूची

1. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय
2. महात्मा ज्योतिराव फुले गौरव ग्रंथ
3. महात्मा ज्योतिराव फुले महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथ उमेश श्री गंधर्व वेद प्रकाशन 1926
4. ज्योतिबा फुलेयांचे नवदर्शन एक तौलनिक अभ्यास चव्हाण रा.ना. चव्हाण रमेश(संपा.) कोथरूड पुणे 29
5. महामानव जोतीराव फुले बागुल प्रभाकर (संपा.) प्रतिभा प्रकाशन
6. महात्मा फुले यांच्या अप्रकाशित आठवणी रघुवंशी गजेंद्र विठ्ठल
7. सावित्रीबाई फुले उगले जी. ए साकेत प्रकाशन
8. महात्मा फुले प्रेरणा व तत्वज्ञान सरदार ग. बा. जोशी लक्ष्मणशास्त्री कीर धनंजय